

Nada Bulić

Sveučilište u Zadru, Odjel za klasičnu filologiju, Obala kralja Petra Krešimira IV 2, HR-23000 Zadar
nbulic@unizd.hr

**Povijesna predaja grčke filozofije
u islamskom svijetu**

Sažetak

Autorica na temelju rukopisa i arapskih biografskih izvora pokazuje da su arapski prevoditelji i filozofi koristili grčke filozofske tekstove različite provenijencije i kvalitete kako bi bolje razumijevali filozofske probleme koje su naslijedili kroz helenistički sistem naobrazbe. Ovaj je sistem bio razvijen i održavao se kroz mrežu helenističkih škola i intelektualnih centara diljem grčkog svijeta. Vodeću su ulogu u procesu prenošenja »mudrosti i znanja« između Grka i Arapa imali kršćanski Sirijci. Tim su putem Arapi upoznali Aristotelovo djelo gotovo u cijelosti. Prijevodi proizišli iz škole Ḥunain ibn Ishāqa svjedoče o vrlo strogoj filološkoj metodi prilikom kritičke uspostave grčkog teksta. U 10. i prvoj polovici 11. st. značajna grupa arapskih prevoditelja i tumača bila je okupljena oko kršćanske Filozofske škole u Bagdadu.

Poznavali su veliki broj starijih i različitih varijanti prijevoda grčkih tekstova pa su komentari i kritička izdanja proizašla iz ove škole bila filološki vrlo temeljita. Ovi su prijevodi bili osnova za čitanje Aristotela kasnijim filozofima španjolskog Zapada. Postojanje više varijanti prijevoda jednog te istog djela iz različitih perioda, kako je pokazano na primjeru Metafizike i Analitike, govori o stalnom nastojanju da se prijevodi obnavljaju i poboljšavaju, ali i o recepciji određenog djela kod čitatelja. Tako arapski prijevodi predstavljaju značajnu materijalnu poveznicu između civilizacija stare Grčke i srednjovjekovnog islamskog i latinskog svijeta.

Ključne riječi

arapski prijevodi grčke filozofije, sirijski prevoditelji, arapski biografski izvori, Ḥunain ibn Ishāq, Bagdadska filozofska škola

Uvod

Filozofija je u strogom smislu proizvod grčkog duha, ali kao univerzalni oblik mišljenja transcendirira granice pojedinih kultura. Tako se filozofija u svojoj povijesnoj predaji pokazuje i kao živa dijaloška praksa. Kao takva ona se oslanja na filozofske tekstove, njihovo prenošenje, prevođenje, čitanje i tumačenje. To je omogućilo da filozofija i uz nju znanstvena metodologija budu uvedene i afirmirane u druga i drugačija kulturna okruženja, kao što je arapsko-islamsko kojim se ovdje bavimo.

Proces preuzimanja filozofskih pojmova i metoda, ali i općenito znanstvenih rezultata, nastalih u grčkom kulturnom kontekstu i njihova uključivanja u arapski zbivao se u dugom vremenskom periodu, u historijskim uvjetima snažne ekspanzije arapskih osvajača, i pratila ga je više ili manje intenzivna prevoditeljska djelatnost koja je u ovome radu predmet istraživanja. Ova je djelatnost bila izražena u prevođenju antičkih djela iz različitih područja, pa tako i filozofskih djela i uz njih vezanih komentara na kojima je izrasla

arapska filozofija. Stoga ćemo se, uz poneku uzgrednu natuknicu koja se tiče povijesnih okolnosti u kojima se taj proces odvijao, usredotočiti najprije na škole i intelektualne centre posredstvom kojih su Arapi primali grčko znanje, a u drugom dijelu izlaganja na tekstove aristotelovske tradicije koje su imali na raspolaganju te njihove prevoditelje koji su imali istaknuto mjesto u srednjovjekovnom procesu *translationis studii*, prenošenja mudrosti i znanja.

Proučavanje izvora na kojima se napaja arapska filozofija prilog je razumijevanju fenomena arapsko-islamske filozofije, i njegovu vrednovanju,¹ pristup koji u znanosti danas, općenito uzevši, varira između dva ekstrema: s jedne strane onog u kojem se arapska filozofija promatra kao produkt arapskog duha i pri tome svodi na najmanju mjeru njeno grčko ishodište, a s druge strane onog u kojem se u razmišljanjima arapskih mislilaca vide samo i isključivo grčki izvori, a minorizira njeno vlastito okruženje i stremljenja. Proučavanje njenih izvora poticaj je sagledavanju mjesta i uloge arapske filozofije u filozofskoj tradiciji, ali i njenu razumijevanju unutar njenog vlastitog okruženja, specifičnog po mnogočemu. Pri tome pod *arapska*, dakako, ne podrazumijevamo njeno nacionalno, nego jezično određenje. Ova primjedba ima mjesto i s geografskog aspekta s obzirom na širinu prostora koji je obuhvaćao arapski imperij – od Španjolske i Maroka na zapadu, do Indije i Kine na istoku.

Nesumnjivo je prilikom preuzimanja klasičnih grčkih filozofskih tekstova dolazilo do promjena u njihovoj interpretaciji nastalih uslijed njihova čitanja u svjetlu stranih im kriterija. Otud i termin *islamska filozofija* ima svoje opravdanje u smislu razvoja filozofije u islamskom vjerskom okruženju gdje je njena bitna odrednica služiti interesu islama, odnosno ponuditi interpretaciju islama filozofijskim metodama u cilju njegova opravdanja i učvršćenja.

U susretu s bogatom helenističkom učenošću, Arapi nasljeđuju i grčku filozofsku tradiciju, pa stoga i njihovu prevoditeljsku aktivnost ovdje promatramo u kontekstu kontinuiteta zapadne filozofije. Napor koji su uložili u prevođenje i tumačenje naslijeđenih filozofskih djela govori o nastojanju da tu filozofsku tradiciju integriraju u svoju civilizaciju i, obrnuto, da budu i sami u tu tradiciju integrirani kao njen konstitutivni element. Arapi se u tu tradiciju uključuju od polovice 7. stoljeća kad postaju gospodari Egipta, Palestine, Sirije, Mezopotamije i Perzije.

Kriteriji preuzimanja

Na osvojenom području Arapi zatječu helenistički sistem naobrazbe razrađen kroz mrežu škola u kojima su se poučavale »grčke znanosti«. U samoj je Perziji taj sistem bio uspostavljen u vrijeme Sasanida i zadržao se i pod arapskom upravom.² Kroz ovaj sistem Arapi su dobili ne samo mogućnost uvida u širinu i bogatstvo helenističke učenosti nego i mogućnost preuzimanja grčke znanstvene i filozofske produkcije. Pri tome je kriterij preuzimanja bio je dvojak:

1) preuzimanje je bilo određeno s jedne strane zanimanjem kalifa za takve discipline, jer je o tome ovisio prevoditeljski program i njegovo financiranje, kao i zainteresiranošću Arapa općenito za discipline od praktičnog značaja. Takvima se smatrala medicina, alkemija, astronomija – u to vrijeme neodvojiva od astrologije. Uz ove se discipline u školama predavala i filozofija, pa kad su u prevoditeljski program kalifa počev od al-Ma'mūna i al-Mu'tašim al-Billaha ušle ove discipline, s njima je ušla i filozofija. Tako je samo preuzimanje i prevođenje tekstova ovisilo podjednako o širini njihovih interesa kao i o dostupnosti rukopisa. Iz tog je razloga, kako nam svjedoče arapski biografski izvori, al-Kindi, počasnog imena »filozof Arapa«, koji se, osim

filozofijom, bavio i medicinom, astronomijom, astrologijom, matematikom i fizikom,³ kalifu al-Mu'tašim al-Billahu posvetio svoju najvredniju filozofsku raspravu *O prvoj filozofiji*.⁴

2) S druge strane, Arapi su od grčkih tekstova općenito preuzimali i prevodili ono što se smatralo vrijednim prema helenističkim kriterijima i što se kao takvo poučavalo u školama. Tako su i klasične grčke filozofske tekstove primali na način kako ih se čitalo i komentiralo u helenističkim školama. Stoga su nam i u ovom dijelu koji se tiče programa i stanja u tim školama arapski izvori od izuzetne važnosti.

U vrijeme kada se Arapi susreću s grčkom filozofijom ona predstavlja mješavinu raznih učenja i utjecaja. Ona je i platonička i aristotelovska, ili možemo reći ni jedno ni drugo, barem ne u cijelosti ni u izvornom obliku. Od 3. stoljeća pa nadalje neoplatonizam se širi i zahvaća gotovo sve filozofske škole i od 4. stoljeća postaje dominantno učenje. Najviše su traga na oblikovanje arapske filozofske misli ostavile dvije škole, svaka na svoj način – atenska (al-Kindi) i aleksandrijska (al-Farabi, Avicenna, arapski filozofi u Španjolskoj), prva svojim osobitim nadograđivanjem na Platonovo učenje, a druga komentarima naročito Aristotelovih logičkih spisa ističući znanstveno-racionalno usmjerenje.

Stoga u razmišljanjima o načinu na koji su Arapi primali grčku filozofsku tradiciju, nužno moramo imati u vidu ne samo klasično grčko naslijeđe nego i neoplatoničko, kao i utjecaje kršćanskih mislitelja s više ili manje primjesa neoplatonizma. Ovaj je kršćanski utjecaj imao značaja u oblikovanju arapske misli osobito po nekim pitanjima: stvaranju svijeta iz ničega, odnosu Boga Stvoritelja i stvorenog svijeta, svojstvima božje esencije itd. Kršćanski su mislioci modificirali antičko naslijeđe prema dogmama svoje vjere i u tako

1

Averroës, *Nesuvislost nesuvislosti*, s arapskog izvornika preveo, bilješkama popratio, predgovor napisao i rječnik osnovnih naziva priredio Daniel Bučan, Naprijed, Zagreb 1988., str. XIX: »Evropa će tek zahvaljujući dodiru s islamskom filozofijom i znanošću, a u prvome redu upravo zahvaljujući arapskom posredovanju Aristotela – u čemu je Averroës imao presudnu ulogu – doživjeti ono proširenje i preoblikovanje svojih vidika koje će joj omogućiiti razvoj kakav je ostvarila.«

2

Montgomery Watt, *Islamic Philosophy and Theology*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1962. Poglavlja: »The Attraction of Greek Thought«, »The First Wave of Hellenism«, »The Second Wave of Hellenism«.

3

Peter Adamson, *Al-Kindi*, ed. *Great Medieval Thinkers*, Oxford University Press, Oxford 2007.; Henry Corbin, *Histoire de la Philosophie islamique*, Gallimard, Paris 1964., str. 217–221.

4

Codex Aya Sofya 4832 (br. 23, str. 43a–53a). Osobitu pozornost znanstvene zajednice privuklo je Ritterovo otkriće ovog rukopisa u

Istanbulskoj biblioteci, objavljeno u: Hellmut Ritter, Martin Plessner, »Schriften Ja'qub ibn Ishāq Al-Kindi in Stambuler Bibliotheken«, *Archiv Orientalni* 4 (1932). U rukopisu je pronađeno dvadeset i pet al-Kindijevih rasprava, uključujući i *Raspravu o Prvoj filozofiji*. Ovo je otkriće dalo novi poticaj istraživanjima i vrednovanju al-Kindijevog filozofskog i znanstvenog djelovanja, te određenja njegovog mjesta u povijesti arapske filozofije. Do ovog Ritterovog nalaza osnovu proučavanja al-Kindijevog rada činile su srednjovjekovne latinske redakcije njegovih rasprava. Latinski prijevod četiriju njegovih rasprava objavio je Albino Nagy u: *Die philosophischen Abhandlungen des Ja'qub ben Ishāq Al-Kindi zum ersten male herausgegeben (Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters, Band II, Heft V, ur. Clemens Bauemker, Georg Freih. von Hertling), Aschendorffschen Buchhandlung, Münster 1897. Raspravu O prvoj filozofiji u okviru svoje doktorske disertacije preveo je na engleski i komentirao iscrpnim bilješkama Alfred Ivry. Djelo je objavljeno u: Alfred L. Ivry, *Al-Kindi's Metaphysics. A Translation of Ya'qub ibn Ishāq Al-Kindi's Treatise »On First Philosophy« (fi al-Falsafah al-Ūlā) with Introduction and Commentary*, SUNY Press, Albany 1974.*

modificiranom obliku prenosili. Njihove su se ideje potom smjestile i u mono-teističko arapsko-islamsko okruženje.

Intelektualni centri

U širenju grčke kulture osobitu su ulogu imali kršćanski Sirijci. Znanje je putovalo trgovačkim putovima – kao što su Perzijanci bili trgovački posrednici između Bizanta i Dalekog istoka, tako su Sirijci posredovali između Zapada, te Bliskog i Srednjeg istoka. Stoljećima mjesto kontakta i sučeljavanja velikih svjetskih sila, Rima i Perzije, zadržali su ulogu civilizacijskih posrednika i u kasnijim vremenima, pa su grčku kulturu iz Aleksandrije i Antiohije širili dalje na istok i poučavali u školama u Edessi i Nisibisu, Harranu i Gondes-hapuru.⁵

U vrijeme dolaska muslimanskih osvajača kršćanska je crkva na Istoku po pitanju prirode i načina spojenosti božanskog i ljudskog u osobi Isusa Krista bila podijeljena u niz struja: monofizite, ortodoksne (prevladavajuće u samoj Siriji), jakobite, nestorijance u Perziji, itd. Na Koncilu u Efezu 431. godine aleksandrijci su optužili Nestora i njegove sljedbenike za herezu te ih protjerali iz Egipta. U progonstvu su u Edessi osnovali školu koja je postala središte nestorijanskog učenja i domaće crkve koja je od 3. stoljeća služila bogoslužje na sirijskom. Sirijski je bio jezik i Zapadne ili Monofizitske i Istočne ili Perzijske Crkve, a uz njega se u manastirskim školama učio i grčki jezik. Istaknuti kulturni centri Monofizitske Crkve bili su Rasain i Kinnesrin, ali je škola u Edessi bila od većeg značaja utoliko što se upravo dijalekt Edesse uzdigao kao književni jezik. Klasični sirijski jezik dijalekta Edesse kroz srednji je vijek od 4. do 8. stoljeća bio glavni književni jezik Srednjeg Istoka i sačuvan je izvrsno u obilju sirijske književnosti. Izvršio je znatan kulturni utjecaj na razvoj arapskog jezika. Nadalje, sirijski je jezik imao fundamentalnu ulogu kao jezik-medij, kulturni i književni, i kao jezik komunikacije i kulturne diseminacije Arapa, a donekle i Perzijanaca. Kada je 489. godine škola u Edessi zatvorena, njeni učitelji na čelu s Ibasom odselili su u Perziju i pod zaštitom Sasanida otvorili školu u Nisibisi odakle su širili nestorijansko učenje i grčko znanje diljem Perzije.

Školski je program u ovim školama bio prvenstveno biblijskog i eklezijastičkog karaktera, ali su se paralelno poučavali i svjetovni predmeti: medicina, filozofija i ostale »grčke znanosti«, pa su te škole pohađali i studenti medicine, a mnogi su od njih i pripadali nekom crkvenom redu. U Mezopotamiji, u susjedstvu Edesse, cvjetao je Harran u kojem je stari semitski paganizam bio združen s matematičkim i astronomskim proučavanjima te neopitagorejskim i neoplatoničkim učenjima. Sve do vremena islama paganizam je ovdje bio čvrsto ukorijenjen i neznatno dotaknut kršćanskim utjecajima.

»Harraneanci, ili Sabeanci kako su ih nazivali u 9. i 10. stoljeću, svoje su mističko znanje nje-govali od Herma Trismegista, Agatodaemona, Uranija i drugih. Njihova je religija uključivala obožavanje zvijezda, ali je imala osnovu u grčkoj filozofiji i u konačnici izvršila znatan utjecaj na arabiziranje helenističke intelektualne tradicije. Neki su među njima postali aktivni prevoditelji i održavali živu znanstvenu komunikaciju između perzijskih i arapskih učenjaka od 8. do 10. stoljeća.«⁶

Prema izvorima, paganska je grčka škola u Harranu imala znatan utjecaj na velikog arapskog mislioca ar-Rāzija († 923. ili 932.). Osim ovog paganskog centra sekte Sabia, u Harranu je od 9. stoljeća djelovala i Aleksandrijska škola pod kršćanskim ravnateljstvom. Naime, Aleksandrijska je škola u vrijeme slabljenja islamskog intelektualnog života u Egiptu i rastućeg nacionalizma

Kopta oko 718. godine preseljena u Antiohiju gdje je djelovala nešto više od jednog stoljeća, potom oko 850. godine migrirala istočnije, u Harran, a zatim oko pola stoljeća kasnije u Bagdad. Praćenje ovih migracija od izuzetnog je značaja, jer one podrazumijevaju u prvom redu, naravno, migracije nastavnika, ali uz njih, za našu temu bitno, i migracije rukopisa tj. biblioteka škola.

Najistaknutije perzijsko učilište, Institut za filozofske i medicinske studije u Gondeshapuru (150 km sjeveroistočno od Basre) utemeljio je Khosrau Anosharwan (521.–579.). Nastavnici su uglavnom bili kršćani nestorijanci, ali su uz njih djelovali i monofiziti prema kojima je dvor bio tolerantan. Utjecaja na tamošnje intelektualne prilike imao je i boravak sedam filozofa protjeranih iz Atene kada je Justinijan 529. godine zatvorio Neoplatoničku školu u Ateni. Glavni je predmet poučavanja u Gondeshapuru bila medicina,⁷ a uz medicinske stručne predmete predavala se i filozofija.

Kalif al-Manšūr, drugi vladar dinastije Abasida (760.–1258.), premješta 762. godine sjedište državne uprave iz Sirije u novoosnovani Bagdad – on će vrlo brzo nadmašiti omajadske centre Damask, Basru i Kufu kao novo središte arapske znanosti i umjetnosti.⁸ Na dvoru al-Manšūra (754.–775.), Hārūn ar-Rashīda (786.–809.) i al-Ma'mūna (813.–833.), potaknuti zanimanjem kalifa za svjetovne discipline i materijalnim pogodnostima koje su nudili, stječu se pjesnici i znanstvenici iz cijelog carstva, osobito iz sjeveroistočnih provincija. U Bagdadu je od vremena Hārūna, a možda i prije, postojala biblioteka i institut, pa je aktivnost na prevođenju grčke filozofske i znanstvene literature na arapski jezik procvjetala pod pokroviteljstvom al-Ma'mūna i njegovih nasljednika. U ovom su prevoditeljskom radu prednjačili Sirijci.

U kasnijem će vremenu Alep, sjedište Hamdanida, i Kairo, kojeg su 969. godine sagradili Fatimidi, intelektualnom djelatnošću zasjeniti i sam Bagdad.⁹

5

T. J. De Boer, *History of Philosophy in Islam*, Dover Books, New York 1967., str. 11.

6

Ibid., str. 13 (vlastiti prijevod).

7

Kršćanski su Sirijci bili na osobitu glasu kao izvrsni liječnici. Od 765. do 870. godine perzijsko-nestorijanska obitelj Bokhtīshū iz ovog je centra opskrbljivala kalife dvorskim liječnicima i bila odgovorna za ono što bi se danas nazivalo »kliničkim bolničkim centrom« u Bagdadu.

8

U vrijeme Omajada političko sjedište države premješta se iz Medine u Damask. Arapi u pokorenim državama zauzimaju vodeće položaje, formiraju vojničku aristokraciju. Pokoreni narodi, iako drevnije i superiornije civilizacije, prihvaćaju jezik osvajača. Arapski jezik vremenom postaje jezik religije i državne uprave, znanosti i poezije. Glavni su intelektualni centri tog razdoblja Basra i Kufa u kojima su paralelno djelovali Arapi i ne-Arapi, muslimani, kršćani, Židovi. Procvat trgovine i ovakvo kozmopolitsko okruženje stvorili su intelektualnu atmosferu snažno obojenu helenističko – kršćanskim i perzijskim utjecajima u kojoj treba tražiti početke svjetovne znanosti u islamu.

9

Nakon Omajada, iskoristivši vjersko-politička previranja, na vlast dolazi dinastija Abasida (760.–1258.) koja preuzima perzijski ustroj državne uprave i uspostavlja teokratsku državu. Padom Omajada sirijski su Arapi izgubili politički primat, jer su Abasidi došli na vlast i održavali se oslanjajući se na perzijske snage. U drugoj polovici osmog stoljeća od abasidske države odcijepile su se najudaljenije provincije: 755. u Španjolskoj, 'Abd-ar-Rahmān, unuk desetog omajadskog kalifa Hišama II, izbjegavši pokolj sklonivši se među Berbere, osniva nezavisni kordovski emirat; 788. odčjepljuje se Maroko, a 800. Tunis. U vremenu koje je uslijedilo, slabljenje carstva postajalo je sve očitije: jačanje turske vojske, bune gradske svjetine i seljaka, šiitske i ismaelitske intrige, teološke i metafizičke kontroverze, reduciranje ovlasti kalifa, formiranje samostalnih država na rubovima carstva. Najutjecajnije vladajuće kuće, više ili manje samostalne, bile su: na istoku Tahiridi i Samanidi, koje su postepeno istisnuli Turci; na zapadu španjolski Omajadi, Aglabidi u Sjevernoj Africi, Tulunidi i Fatimidi u Egiptu, Hamdanidi u Siriji i Mezopotamiji. Dvorovi ovih dinastija postat će stjecišta pjesnika i znanstvenika u desetom i jedanaestom stoljeću.

Za kratko vrijeme na istoku će se uzdići turski dvor Maḥmūda od Ghazne, vladara Khorasana.¹⁰ U ovo vrijeme pada i osnivanje prvih muslimanskih univerziteta, počev s Bagdadskim 1065. godine.

Ovo su vodeći intelektualni centri Istoka u kojima se odvijalo prenošenje i razmjena intelektualnih dobara sve do 13. stoljeća kada je invazija Mongola kataklizmički okončala ovu blistavu civilizaciju.

Prevoditelji

Prevoditeljsku aktivnost Arapa iz znanosti do sada dostupnih materijala možemo pratiti u glavnim crtama, oslanjajući se pri tom na sljedeće:

1) Analizu srednjovjekovnih rukopisa na kojima počivaju izdanja pojedinih djela; u nekim je slučajevima sačuvano više prevoditeljskih varijanti istog teksta što nam omogućuje komparativni pristup i stroge filološke principe uspostave teksta.

2) Analizu djela pojedinih arapskih filozofa: al-Kindija, al-Farabija, Avicenne, Averroësa i drugih, koja nam, identificirajući unutar teksta i određenog filozofskog učenja ili sustava spekulativne poveznice među autorima, pruža unutrašnje dokaze o transmisiji filozofskih učenja. Naime, rezultati i tendencije filozofskih i znanstvenih istraživanja širili su se u određenoj mjeri preko direktnog uvida u tekstove ili prijevode s originala, ali također, osim tekstovima, i usmeno kroz predavanja i tumačenja prijevoda različitih tipova literature, enciklopedija, izvadaka, parafraza i komentara.

Originalni tekstovi ili prijevodi s originala potvrđenog autorstva, kao materijalni dokaz i materijalna poveznica između civilizacija antičke Grčke i srednjovjekovnog islamskog svijeta, pa dalje i latinskog Zapada, nalazi su koji relativno rijetko obraduju znanstvenu zajednicu. Iz tog se razloga ravnopravno s vanjskima oslanjamo na unutrašnje dokaze o transmisiji.

3) Arapske biografske izvore u kojima se navode djela, prijevodi i komentari. Četiri su glavna i nezaobilazna arapska biografska izvora u kojima nalazimo izvještaje o povijesnim činjenicama iz života pojedinih autora objedinjene s opisom područja njihovih znanstvenih interesa i popisom djela koja su napisali. To su:

– *Kitāb al-Fihrist* Ibn an-Nadīma;¹¹

– *Kitāb Ṭabaqāt al-Umam* Šā'id al-Andalusīja;¹²

– *Kitāb 'Uyūn al-Anbā' fī Ṭabaqāt al-Aʿibbā'* Ibn Abī Uṣaybi'a;¹³

– *Ta'rīkh al-Ḥukamā'* Ibn al-Qifṭīja.¹⁴

Filozofska su djela zahtjevna po prirodi svoje građe. Njihovo razumijevanje i tumačenje može biti dodatno otežano konciznim stilom izlaganja filozofa, izostajanjem premisa pri argumentiranju teza – bilo namjerno, bilo stoga što ih pisac drži poznatima, nedostatnim definiranjem ili potpunim izostajanjem definicija temeljnih pojmova nekog filozofskog diskursa. To znači da smo u istraživanju nužno upućeni na čitav korpus autora, na svaki *tractatus*, *kitāb*, *risālah*, *khābar* koji je napisao kao neprekinuti niz promišljanja ili predavanja na određene filozofske teme.

4) Srednjovjekovne latinske prijevode i redakcije pojedinih rasprava. Nažalost, mnoga su djela sačuvana samo u svojoj latinskoj varijanti jer se izgubio grčki tekst kao i sirijski ili, najčešće, arapski prijevod koji je služio kao predložak latinskom prijevodu. U nedostatku drugoga, ove su srednjovjekovne latinske redakcije služile kao osnova proučavanja pojedinih filozofa. Do spomenutog

Ritterovog nalaza rukopisa u Istanbulskoj biblioteci¹⁵ osnovu proučavanja al-Kindijevog rada činile su srednjovjekovne latinske redakcije četiriju njegovih rasprava: *De quinque essentiis*, *De intellectu*, *De somno et visione*, *Liber introductorius in artem logicae demonstrationis*¹⁶ u prijevodu latinskog prevoditelja Gerarda od Cremona; *De differentia spiritus at animae*, djelo izuzetne recepcije u srednjem vijeku i uvršteno u školski program – pariški syllabus 1254., prijevod je originalnog djela Quste ibn Luqa al Ba'albakkija sačuvano u latinskom prijevodu s arapskog latinskog prevoditelja Huana iz Seville (Johannes Hispalensis); cijeli je niz ovakvih primjera.

Ovi nam izvori svjedoče da pri sadašnjem stanju istraženosti rukopisa imamo uvid u tek mali dio produkcije autora i još manji dio produkcije intelektualnog okruženja. Ovaj potonji je jedan od ključnih faktora za razumijevanje nekog filozofskog diskursa. Ni jedan filozof ne stvara u filozofskom vakuumu, kako kaže Ivry.¹⁷ Ovome treba pridodati i stanje istraženosti rukopisa u arapskim i turskim bibliotekama koje je općenito uzevši još uvijek skromno. Mnogi su rukopisi nepročitani, netransliterirani, neprevedeni, pa shodno tome i nedostupni i neupotrebljivi znanstvenoj zajednici.

Sve navedeno razlogom je što nam i prevoditeljska djelatnost Arapa još uvijek nije poznata u svim njenim segmentima i detaljima. Arapski su prevoditelji pripadali različitim prevoditeljskim školama i različitim periodima od vremena al-Ma'mūna (813.–833.) do kraja 10. stoljeća i izvršili su snažan utjecaj na formiranje arapske filozofske terminologije i razvoj osobitog arapskog filozofskog apstraktnog stila.¹⁸ Walzer ih razvrstava u tri prevoditeljske škole/perioda:

1. rani prijevodi,
2. prevoditeljski rad Ḥunain ibn Ishāqa († poslije 870.) i njegove škole,
3. rad grupe bagdaskih prevoditelja iz 10. stoljeća.

Ova podjela, iako ima praktične razloge, ponešto narušava sliku kontinuiteta u prevoditeljskoj djelatnosti koji se da na temelju izvora iščitati. Prevoditelji su mahom, od najranije datiranih, bili kršćani, a prevodili su sa grčkoga na sirijski ili na pahlawi, a potom na arapski jezik. Nema dokaza da su bagdaski prevoditelji u 10. i 11. stoljeću okupljeni oko Filozofske škole pod kršćanskim ravnateljstvom znali grčki jezik, ali su imali na raspolaganju brojne varijante

¹⁰ T. J. De Boer, *History of Philosophy in Islam*, str. 5.

¹¹ Ibn an-Nadīm, *Kitāb al-Fihrist*, ur. Gustave Flügel, Vogel, Leipzig 1871. Suvremenije izdanje *Al-Fihrist*, ur. Riḍā Tajaddud, Matba'at Danishkah, Teheran 1970. Engleski prijevod Bayard Dodge, *The Fihrist of al-Nadīm*, Columbia University Press, New York 1970.

¹² Šā'id al-Andalusī, *Kitāb Ṭabaqāt al-Umam*, ur. Louis Cheikho, Beirut 1912. Francuski prijevod izradio je Régis Blachère i objavio u Parizu 1935. godine.

¹³ Ibn Abī Uṣaybi'ah, *Kitāb 'Uyūn al-Anbā' fī Ṭabaqāt al-Aṭibbā'*, ur. A. Müller, Königsberg 1884.

¹⁴ Ibn al-Qifī, *Ta'rīkh al-Ḥukamā'*, ur. J. Lipert, Dieterich, Leipzig 1903.

¹⁵ Vidi bilj. 4.

¹⁶ A. Nagy, *Die philosophischen Abhandlungen des Ja'qūb ben Ishāq Al-Kindi zum ersten Male herausgegeben*.

¹⁷ A. L. Ivry, *Al-Kindi's Metaphysics*, str. 4: »Al-Kindi was not, of course, operating in a philosophical vacuum, and Christian theologians in particular would have been familiar with many of his ideas.«

¹⁸ Richard Walzer, *Greek into Arabic – Essays on Islamic Philosophy*, Harvard University Press, Cambridge (MA) 1962., str. 63.

proizašle iz prevoditeljske škole Ḥunain ibn Ishāqa, ali isto tako i prijevode iz ranijeg perioda.

Ranom arapskom prevoditeljskom periodu prethodio je rad Sirijaca na prijevodima grčke svjetovne literature u razdoblju od 4. do 8. stoljeća. Područje bavljenja Sirijaca od posebnog interesa bila je medicina, a uz nju i druge prirodne znanosti – matematika i fizika. Na području filozofije njihovo zanimanje možemo opisati kao bavljenje poviješću filozofske misli i mističkim pitagorejsko-platoničkim učenjem – njihova je pažnja usmjerena na platoničku doktrinu o duši obrađenu na kasnopitagorejski, neoplatonički ili kršćanski način, poput djela koje je za Khosraua Anosharwana na sirijskom napisao Paulus Persa; u neoplatoničkoj redakciji do Sirijaca je došla i Aristotelova *Logika*; obuhvaćala je *Kategorije*, *Hermeneutiku* i dio *Prve Analitike*. *Analytica posteriora* među pripadnicima Nestorijanske sirijske crkve nije bila omiljena zbog jaza između filozofskog/logičkog mišljenja i istine kako je otkrivena u Objavi. Ovo zanimanje Sirijaca za logiku imalo je praktične razloge – razumijevanje grčkih eklezijastičkih učitelja koji su bili pod njenim utjecajem. Sudeći prema ovim ranim sirijskim prijevodima, Aristotel je Sirijcima bio poznat kao logičar, dok za *Metafiziku* još uvijek nemamo identificiranih prevoditelja iz tog vremena.

Prvi prevoditelj kojega znamo po imenu, svećenik i liječnik iz Antiohije Prōbhā (možda 1. polovica 5. stoljeća), tumač je Aristotelovih logičkih spisa i Porfirijeve *Isagoge*. Nešto poznatiji od ovoga nam je rad jakobita po imenu Sergius ar-Ra's'ainī, mezopotamskog redovnika i liječnika (umro oko 536. godine, vjerojatno u Konstantinopolu), koji je prevodio djela s područja filozofije, teologije, etike, fizike i medicine.¹⁹ Ovim se prevoditeljima uspostavlja višestoljetni neprekinuti niz; na rad Probhe (5. st.) i Sergija (6. st.) nadovezuje se u 7. i 8. stoljeću rad prevoditelja:

- jakobita Athanasija iz Balada († 696.) na prijevodu *Topica* i *Analytica priora*; oštro ga kao prevoditelja kritizira Ibn Suwār, bagdaski kritički izdavač (942.–1017.), u *Sophistici Elenchi* da nije shvatio Aristotelovu misao, te je u prijevodu nije korektno prenio;²⁰
- Jakoba iz Edesse († 708.), iz Aindaba kraj Aleppa, biskupa Edesse; autor je traktata *Enchiridion* u kojem definira filozofske termine,²¹ a pripisuje mu se i sirijski prijevod Aristotelovih *Kategorija*;²²
- Mara Georgija, biskupa Arapa iz Kufe († 724.); spominje se kao prevoditelj *Organona*;
- maronita Teofila iz Edesse († 785.),²³ dvorskog astrologa kalifa al-Mahdija; preveo je niz djela s grčkog na sirijski, osobito s područja astrologije; na području filozofije bitan nam je kao prevoditelj Aristotelove *Analytica priora*; Ḥunain mu upućuje strogu kritiku za loš prijevod Galenove *Υγιεινά*;²⁴
- Joba iz Edesse, u arapskim izvorima zvanim Yuba; prevodio je s grčkog na sirijski i arapski; navodi ga Hunain kao prevoditelja Galena na sirijski; autor je svojevrsne enciklopedije filozofije i prirodnih znanosti kako su se poučavale u Bagdadu u 9. stoljeću (oko 817.).²⁵

Yaḥyā ibn al-Biṭrīq, stariji suvremenik Ḥunain ibn Ishāqa pripada ranijoj fazi arapske prevoditeljske djelatnosti prijevodima Platonova *Timeja*, Aristotelove *Meteorologije*; izdavač je i arapskog teksta Pseudo-Galenovog, inače izgubljenog, komentara Hipokratovog djela *De septimanis*.²⁶ Prijevode iz vremena prije Ḥunain ibn Ishāqa (†873) arapski autori nazivaju »ranim«, tj. »starim« prijevodima. Datirani su u rani abasidski period, u vrijeme drugog kalifa abasidske dinastije al-Manšūra (754.–775.) i dalje, kada se djela iz pod-

ručja prirodnih znanosti, medicine i logike počinju prevoditi na arapski, dijelom i s pahlawi verzija. Općenito uzevši, možemo reći da su relativno slabo poznati. U ovoj fazi prevoditeljske djelatnosti – stvaranju filozofske terminologije – osobito značajnu ulogu je imao Ibn al-Moqaffa, pobornik perzijskog dualizma, koji je uvelike utjecao na svoje nastavljače. Njegovi prijevodi iz 8. stoljeća nisu nam se sačuvali. Problem za dataciju predstavlja i prijevod djela *Analytica priora* melkitskog biskupa iz Harrana Theodora Abū Qurra, sljedbenika Joanisa (Ivana) iz Damaska koji se osobito zanimao za Aristotelovu logiku (izuzev *Analytica posteriora*) i psihologiju.²⁷ Moguće je da pripada ranijem vremenu, ili je pak iz vremena Al Ma'mūna (813.–833.) od kada možemo bolje pratiti kretanje rukopisa i prijevoda.

Sponzorirana od strane kalifa, prevoditeljska se aktivnost intenzivirala osobito za vrijeme njegove vladavine i nasljednika, kalifa al-Mu'tasima (833.–842.). Prevoditelji su i u ovom periodu, uz vrlo mali broj iznimaka, uglavnom kršćani (većinom nestorijanci i jakobiti). Previde grčka filozofska djela sa sirijskog ili, rjeđe, s grčkog originala na arapski. Mnoge od ovih prijevoda imao je na raspolaganju al-Kindi, a za Aristotelovu *Metafiziku* i *Aristotelovu teologiju*, djelo nepoznatog neoplatoničara iz *Fihrista*, znamo da su prevedeni izričito na njegov zahtjev i za njegovu upotrebu.²⁸ Poznata su nam imena prevoditelja obaju djela: prevoditelj *Metafizike* je Aštāth (Uštāth ili Eustathius); njegov prijevod nalazimo na marginama Leidenskog rukopisa *Metafizike* knjige α ἑλαττων i knjige Λ do 1072b 16. 'Abdulmasīh ibn 'Abdallāh ibn

19

T. J. De Boer, *History of Philosophy in Islam*, str. 15.: »The translations of the Syrians, particularly of Sergius of Rasain, are generally faithful; but a more exact correspondence with the original is shown in the case of Logic and Natural Science than in Ethical and Metaphysical works. Much that is obscure in these last has been misunderstood or simply omitted, and much that is pagan has been replaced by Christian material. For instance, Peter, Paul and John would come upon the scene in room of Socrates, Plato and Aristotle. Destiny and the Gods were obliged to give place to the one God; and ideas like World, Eternity, Sin and the like were recast in a Christian mould.«

20

'Abd-ar-Raḥmān Badawī, *Mantiq Aristū I–III*, Cairo 1948.–1952. Richard Walzer, »The Arabic Translations of Aristotle«, u: *Greek into Arabic – Essays on Islamic Philosophy*.

21

William Wright, Stanley Arthur Cook, *A Catalogue of the Syriac Manuscripts Preserved in the Library of the University of Cambridge*, Cambridge University Press, Cambridge 1901; William Wright, *Catalogue of Syriac Manuscripts in The British Museum acquired since the year 1838*, 3 vol, Gilbert and Rivington, London 1870.

22

Khalil Georr, *Les Catégories d'Aristote dans leurs versions Syro-Arabes. Edition de textes précédée d'une étude historique et critique et suivie d'un vocabulaire technique*, préface de M. L. Massignon, Institut Français de Damas, Beyrouth 1948.

23

Peter Brown, *The Rise of Western Christendom*, Blackwell Publishing, Malden (MA) 2003., str. 311.

24

Ḥunain ibn Ishāq, *Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen*, ur. i prev. Gotthelf Bergsträsser, Leipzig 1925., risālah br. 84.

25

Alphonse Mingana, *The Book of Treasures by Job of Edessa*, ACEYA, Sydney 2012.

26

Corpus Medicorum Graecorum XI, 2, 1, Teubner, Leipzig – Berlin 1914. Medicinski tekstovi su od izuzetne važnosti znanstvenicima koji se bave istraživanjem arapskih prijevoda i transmisije – putova prenošenja i tumačenja grčkih tekstova.

27

Friedrich Überweg, Bernhard Geyer, *Die patristische und scholastische Philosophie*, Mittler, Berlin 1928., str. 130.

28

Ibn an-Nadīm, *Fihrist*, str. 251.

Nā'ima prevoditelj je parafraze Plotinovih *Eneada* pod naslovom *Aristotelova teologija*.

U prevoditeljskoj djelatnosti Arapa osobito mjesto ima rad Ḥunaina ibn Ishāq (809.–873.), Asirca, kršćanina nestorijanca ('Abū Zayd Ḥunayn ibn 'Ishāq al-'Ibādī, latinskog imena Johannitius), i njegove škole. Njihovi su prijevodi s grčkog na sirijski i arapski napravljeni prema najvišim filološkim standardima na način da su prevoditelji najprije kritički uspostavili tekst, pa tek onda pristupali njegovu prevođenju. U tu svrhu Ḥunain je skupljao sve grčke rukopise do kojih je mogao doći, potom ih uspoređivao kako bi popunio lakune i razriješio dvojbeni mjesto, te tako uspostavio originalni tekst. Grčki su rukopisi prema Ḥunainu bili dostupni u svim islamskim zemljama u kojima je u vrijeme arapskih osvajanja živjelo grčko urbano stanovništvo. Tako je prevoditelj mogao čuti živu grčku riječ, a i sam od njih učiti grčki jezik. Ḥunain je preveo Galenov korpus, koji je u cijelosti tako bio poznat Arapima, Platonova *Timeja*, Aristotelovu *Metafiziku* i brojna druga djela. Hunainov sin 'Ishāq ibn Ḥunayn prevoditelj je, između ostalog, i Ptolemejeva *Almagesta* i Euklidovih *Elemenata*. Za prijevode *Topica*, nekih rasprava Aleksandra Afrodizijskog, Pappijevih komentara X. knjige Euklidovih *Elemenata*, Porfirijeve *Isagoge*²⁹ zaslužan je Abū 'Uthmān Sa'id ibn Ya'qūb ad-Dimashqī.³⁰ Rukopisi svjedoče i o prevoditeljskom radu njegova suradnika Ibrāhima ibn 'Abdallāh al-Katiba, prevoditelja 8. knjige *Topike*, te rasprave *Περὶ τῶν τοῦ παντὸς ἀρχῶν*.

Grupa arapskih prevoditelja i tumača Aristotelovog učenja intenzivno je djelovala u 10. i u prvoj polovici 11. stoljeća okupljena oko kršćanske Filozofske škole u Bagdadu. Njenim se utemeljiteljem smatra Abū Yaḥyā (Zakariyyā) al-Marwazī,³¹ liječnik, prvi komentator Aristotelove *Analytica posteriora* u islamskom svijetu. Komentari i kritička izdanja proizašla iz ove škole služila su kao osnova za čitanje Aristotela kasnijim filozofima, osobito onima sa španjolskog Zapada. Iako nisu znali grčki, već arapski i sirijski, bagdadski komentatori poznavali su veliki broj ranijih prijevoda i različitih varijanti teksto-va, pa su njihova izdanja bila filološki vrlo temeljita. Njihova tradicija čitanja Aristotela, uvedenih u filozofski syllabus ove škole u drugoj polovici devetog stoljeća, pristup tekstu i metoda tumačenja može se pratiti u direktnoj liniji unatrag do grčke tradicije čitanja Aristotela u Aleksandriji 6. i 7. stoljeća.

Za uspostavljanje ove tradicije u Bagdadu osobito je zaslužan Abū Zakariyyā Yaḥyā ibn 'Adī (893.–974.), jakobitski filozof i učenik Al-Farabija. Njegovo učenje prenio je njegov učenik, nestorijanac i liječnik Abu'l Khair al-Hasan ibn Suwar (942.–poslije 1017.), kritički izdavač starijih prijevoda. Među najistaknutije u ovoj školi pripada i nestorijanac Abū Bishr Mattā ibn Yūnus († 940.) – istaknuti prevoditelj Aristotelove *Analytica posteriora* i komentara Aleksandra Afrodizijskog i knjige Aristotelove *Metafizike*, učitelj Abū Zakariyyā Yaḥyā ibn 'Adīja, a učenik Abū Yaḥyā (Zakariyyā) al-Marwazīja – utemeljitelja Bagdadske filozofske škole. Iz ove je škole proizašao i Averroësov tekst prijevoda *Metafizike* od prevoditelja Naẓīfa.

Prevoditeljska metoda

Prijevodima iz ranije faze prevoditeljske aktivnosti treba pristupati s oprezom. Njihova je pouzdanost u brojnim slučajevima upitna i stoga zahtijevaju individualni pristup. Aṣ-Safadī († 1363.) opisuje prevoditeljsku metodu nekih ranih prevoditelja kao »riječ za riječ«. To znači da je prevoditelj nastojao svaku grčku riječ prevesti jednom korespondirajućom arapskom riječju. Međutim, kako nije moguće za svaku grčku riječ naći odgovarajuću u arapskom

i kako su sintaktičke razlike među ovim jezicima znatne, to je u konačnici rezultiralo upitnom kvalitetom prijevoda.³²

Kvalitetu ranih prijevoda i tehniku prevođenja Ḥunain pokazuje na primjeru Galenovih tekstova. Prevoditelj, kolege u istom poslu, naziva »našim kršćanskim prijateljima« – pokazujući tim izrazom svijest o pripadnosti određenom kulturnom krugu, ali i dioništvu u kontinuitetu prevoditeljske prakse. Ovaj se osjećaj kasnije izgubio, pa takav izraz nećemo sresti na latinskom Zapadu dvanaestog stoljeća kada se, u historijskim uvjetima križarskih ratova, intenzivno prevode s arapskog na latinski filozofska i prirodnoznanstvena djela. Prema Ḥunainu, oni su čitali i tumačili tekstove na način aleksandrijskih učenjaka i na mjestima koja su nazivali *uskul* (sirijski *eskole*, grčki *σχολή*).³³ Takve su samostanske škole postojale i u samom Bagdadu u 9. stoljeću i u njima su se čitali grčki autori vjerojatno na sirijskom, ali moguće i na grčkom ako je Ibn an-Nadīm (jedan od četiri navedena velika arapska biografska izvora, umro oko 990.) još mogao posjetiti grčku četvrt oko grčke crkve u Bagdadu. To otvara mogućnost pretpostavci da i sam Ḥunain nije nužno morao ići u Bizant da bi učio grčki.

O svojoj filološkoj metodi i principima uspostave teksta sam Ḥunain nas detaljno izvješćuje.³⁴ Kaže da je u potrazi za grčkim rukopisima putovao u Mezopotamiju, Siriju, Palestinu i Egipat, a osobito spominje gradove Aleksandriju, Damask, Alepp i Harran³⁵ kao mjesta gdje se mogu naći grčke rijetke knjige. Tako je u Harranu pronašao primjerak *Περὶ τῶν ἐν τοῦ Πλάτωνος Τιμαίῳ ἱατρικῶς εἰρημένων* najveći dio kojega je danas izgubljen,³⁶ a za petnaest knjiga *Περὶ ἀποδείξεως* sa žaljenjem kaže da nigdje nije mogao pronaći cjeloviti grčki rukopis.³⁷

»U dobi od 20 godina preveo sam (na sirijski) Galenovu *De sectis*. Kasnije, kad mi je bilo oko 40 godina i kad sam već bio prikupio znatan broj grčkih rukopisa, moj me učenik Ḥubaish zamolio da ga ispravim. Usporedio sam sve te rukopise i uspostavio jedan, ispravnii tekst, te ga zatim usporedio sa svojom ranijom sirijskom varijantom i ispravio je.«³⁸

Iz ovih je riječi jasno da su Ḥunain i njegovi učenici u svojoj školi njegovali kritičku metodu kakvu su mogli vidjeti i preuzeti od grčkih znanstvenika. Na

29

Paris MS. Paralelna varijanta u Bodleian MS Marsh 28. Rukopis *Isagoge, Categories, De interpretatione, Analytica priora, Analytica posteriora* pronašao D. S. Rice, Top-Kapu Ahmet III 3362, Istanbul.

30

Gotthelf Bergsträsser, *Ḥunain ibn Ishāq und seine Schule*, Brill, Leiden 1913.

31

Anton Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur*, Weber, Bonn 1922. i Max Meyerhof, *Von Alexandrien nach Bagdad. Ein Beitrag zur Geschichte des philosophischen und medizinischen Unterrichts bei den Arabern*, de Gruyter, Berlin 1930.

32

Franz Rosenthal, »Review of Galen 'On Medical Experience'«, *Isis* 36 (1945–1946), str. 253 (citata Aṣ-Safadija).

33

Vidi Ḥunain ibn Ishāq, *Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen*.

34

Vidi isto.

35

Gotthelf Bergsträsser, *Neue Materialien zu Ḥunain ibn Ishāq's Galen-Bibliographie*, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Leipzig 1932.

36

Corpus Medicorum Graecorum, Supplementum I, Teubner, Leipzig – Berlin 1934.

37

Richard Walzer, »On the Arabic Versions of Books A, α and Λ of the Aristotle's *Metaphysics*«, u: *Greek into Arabic*, str. 114–128, ovdje str. 117.

38

Ḥunain ibn Ishāq, *Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen* (vlastiti prijevod).

temelju ovoga Walzer s pravom zaključuje da se možemo osloniti na arapske prijevode, barem na ove nastale u Ḥunainovoj školi, s istim povjerenjem kao i na one nastale od strane poznih grčkih znanstvenika.

Iako djelatnost Sirijaca ne možemo opisati kao originalnu po rezultatima, njihovi su prijevodi bili od neprocjenjivog značaja arapsko-perzijskim znanstvenicima, jer su upravo Sirijci, gotovo bez izuzetka, u razdoblju od 8. do 10. stoljeća prenosili grčka djela na arapski sa starijih sirijskih varijanti ili sa nekih koje su sami doradili. Predavači u Bagdadskoj filozofskoj školi tumačili su Aristotela služeći se arapskim verzijama tekstova starijima od Ḥunaina smatrajući ih primjerenima. Tako znamo da su Al-Ḥasan ibn Suwār, Yaḥyā ibn ‘Adī i Abū Bishr imali tekst *Analytica priora* spomenutog melkitskog biskupa iz Harrana Theodora Abū Qurra te parafrazu Plotina pod naslovom *Aristotelova teologija* u prijevodu ‘Abdulmasīh ibn ‘Abdallāh ibn Nā’ima. Također su se služili i starijim sirijskim varijantama iz ranog islamskog perioda. To su: *Analytica priora* i *Topica* u prijevodu Atanasija iz Balada, *Categoriae* u prijevodu Jacoba iz Edesse, *Analytica priora* u prijevodu Teofila iz Edesse. Bagdadski filozofi i izdavači u desetom stoljeću ne spominju još starije sirijske prijevode ovih djela, one spomenutog Probe ili Sergija ar-Ra’s’ainīa. Moguće je da im nisu bili poznati. Nadalje, kako svjedoče biografski izvori, ovim ranim prijevodima su se koristili učenjaci i u Ibn Rushdovo (Averroësovo) vrijeme, u dvanaestom stoljeću, i na krajnjem zapadu arapskog svijeta, pa su tim putem mogli biti dostupni i spomenutim zapadnim latinskim prevoditeljima.

Od grčkih se komentatora u arapskim izvorima³⁹ spominju: Simplicije, komentator *Kategorija*, jedan od posljednjih predavača na Akademiji u Ateni; monofizit Johannes Grammatikos (Ivan Filopon) iz Aleksandrije, komentator djela *Analytica posteriora*; nepoznati komentator djela *Analytica priora*, kojeg često citira Al-Ḥasan ibn Suwār; Porfirije i Temistije.⁴⁰ Arapski se autori u velikoj mjeri oslanjaju na komentare Aleksandra iz Afrodizije, utemeljitelja srednjovjekovnog čitanja Aristotela.⁴¹ Iz tekstova je sasvim jasno da se arapski tumači uvelike oslanjaju na svoje grčke prethodnike i kada ih ne spominju poimence.

O uspostavi teksta i identificiranju prevoditeljskih ruku koji su na nekom tekstu radili govori i primjer Aristotelova djela *Analytica posteriora*. Hebrejski i latinski prijevodi tog djela upućuju na to da su Ibn Rushd i suvremeni mu latinski prevoditelj Gerard od Cremona koristili vjerojatno još jedan prijevod nekog nepoznatog prevoditelja, uz spomenuti prijevod na arapski koji je izradio Abū Bishr Mattā prema izgubljenoj nam sirijskoj varijanti Ishāqa ibn Ḥunaina. Pariški rukopis⁴² *Analitike* osim Ibn Bishra na dva mjesta spominje i prevoditelja po imenu Marāyā. Richard Walzer drži da je moguće povezati rad onog nepoznatog prevoditelja i ovog stanovitog Marāye o kojem osim imena drugo za sada ne znamo. Međutim, pouzdanog dokaza za to nemamo.

Istraživanje rukopisa nekih sekcija Aristotelove *Metafizike* omogućuje nam uvid u različite grčko-sirijsko-arapske prevoditeljske faze na istom tekstu i dokazuje da su se koristili različiti grčki rukopisi za različite prijevode istih dijelova teksta. Ovdje treba imati na umu da nema načina dokazati koliko je grčkih rukopisa svaki od tih prevoditelja imao na raspolaganju kao ni jesu li najprije iz više rukopisa uspostavili zadovoljavajući grčki tekst pa tek onda pristupili prevodenju – što možemo sa sigurnošću reći da je bio način rada Ḥunain ibn Ishāqa i njegove škole. Tako tri prevoditeljska perioda i rad četiriju različitih prevoditelja možemo pratiti na A, α i Λ sekcijama *Metafizike*:

1) pred-Ḥunainijevu periodu pripada prijevod sekcija α i Λ do 1072^b 16 zabilježen na marginama Leidenskog rukopisa. Ovaj je prijevod djelo već spominjanog prevoditelja Aṣṭātha, kojeg nam izvori navode i kao Uṣṭātha ili Eustathiusa, a koji nam je kako je gore rečeno poznat po tome što je upravo njega angažirao al-Kindi da mu za njegove potrebe proučavanja i istraživanja prevede Aristotelovu *Metafiziku*. Upućujem na detaljnu Walzerovu studiju⁴³ ovoga mjesta.

2) Averroës se služio prijevodom knjige α Ḥunainova sina Ishāqa, iz drugog perioda arapske prevoditeljske djelatnosti, obilježenog radom Ḥunain ibn Ishāqa († 910.) i njegove škole, dok su sekcije 1072^b 16 do 1076^a 4 Averroës-ova komentara prijevod Aṣṭātha iz ranijeg perioda. Ibn an-Nadīm u *Fihristu* navodi i Ḥunain ibn Ishāqov prijevod knjige Λ .

3) Trećem periodu pripadaju prijevodi nastali u krugu arapsko-kršćanske filozofske škole u Bagdadu u 10. stoljeću. Istaknuti prevoditelj iz toga kruga Abū Bishr Mattā ostavio nam je arapski prijevod sekcija knjige Λ do 1072^b 16. Gore spomenuti Ḥunain ibn Ishāqov prijevod knjige Λ , kako u *Fihristu* navodi Ibn an-Nadīm, vrlo izgledno je imao na raspolaganju i Abū Bishr Mattā iako se to pri sadašnjem stanju otkrivenosti i dostupnosti rukopisa ne može dokazati. Arapski prijevod *Metafizike* kojim se služio Averroës rad je već spomenutog prevoditelja Naẓīfa, iz istog prevoditeljskog kruga okupljenog oko filozofske škole Aristotelovog studija u Bagdadu u 10. stoljeću, ali početak knjige Λ u Španjolskoj više nije bio dostupan – Averroës-ov tekst započinje s 987^a 6.

Zaključak

Iz svega rečenog slijedi da je prepisivanje, prevođenje i tumačenje grčke, napose Aristotelove filozofije, kontinuirani proces koji se na Istoku održao i dâ se pratiti unatrag u direktnoj liniji do Aleksandrije 6. stoljeća, a rezultati tog procesa su bili dostupni i na Zapadu u Španjolskoj, na razmeđu dvaju svjetova, kršćanskog s jedne strane i islamskog s druge. Dioncima tog procesa tako su postali i zapadni latinski prevoditelji. Svoju punu evaluaciju ovaj prevoditeljsko-filozofski rad može dobiti jedino promatran u kontekstu zapadne filozofije i u kontinuitetu njene povijesne predaje.

Analiza rukopisa prijevoda, djela pojedinih arapskih filozofa i arapskih biografskih izvora, u kojima se navode prijevodi i komentari, pokazuje da su Arapi poznavali Aristotelovo djelo gotovo u cijelosti. Imali su na raspolaganju različite varijante prijevoda u širokom vremenskom rasponu kao i tumačenja najistaknutijih njegovih komentatora: Aleksandra Afrodizijskog, Porfirija, Temistija, Simplicija, Ivana iz Damaska, Ivana Filopona. Postojanje više varijanti prijevoda jednog te istog djela, i iz različitih perioda, kako je pokazano na primjeru sekcija *Metafizike* i *Analitike*, nesumnjivo svjedoči o nastojanju da se prijevodi obnavljaju i poboljšavaju, ali svjedoče i o traženosti odnosno

39
Ibn an-Nadīm, *Fihrist*, str. 268.

40
Richard Walzer, »The Arabic Translations of Aristotle«, u: *Greek into Arabic*, str. 77–97.

41
A. Badawī, *Aristū 'inda-l-'Arab*, Cairo 1947.
Takoder u Istanbulskom rukopisu, vidi bilj. 29.

42
Bibliothèque Nationale ar. 2346, anc. fond 882 A.

43
R. Walzer, »On the Arabic Versions of Books A, α and Λ of the Aristotle's *Metaphysics*«.

o recepciji određenog djela kod publike. Činjenica da su se prijevodima nastalima u Bagdadu mogli koristiti filozofi i znanstvenici na islamskom Zapadu, u Španjolskoj, svjedoči o dostupnosti rukopisa i živoj znanstvenoj komunikaciji širom arapskog svijeta.

Nada Bulić

The Greek Philosophical Tradition in the Islamic World

Abstract

The author deals with the manuscripts and the Arabic biographical sources to show that the Arabic translators and the philosophers used Greek philosophical texts of varying provenience and quality in order to understand the philosophical problems they inherited through the Hellenistic system of education. This system, spread throughout the Greek world, was developed and sustained through the web of schools and intellectual centers. In the “wisdom and knowledge” transmitting process between the Greeks and the Arabs the Syrian Christians played the major role. This was the route the Arabs became acquainted with almost all the treatises of Aristotle. The translations which came out of the school of Ḥunain ibn Ishāq show rigorous philological method in establishing a critical Greek text they were based on. In the 10th and the first half of the 11th century a significant group of the Arabic translators and commentators gathered around the Christian philosophical school in Baghdad.

The commentaries and critical editions came out of this school were philologically very thorough as they had a number of older and different translation variants of the Greek texts at their disposal. The later philosophers of the Spanish West based their Aristotle reading on those translations. The fact that one philosophical work appears in a number translation variants in different periods of time, as shown on the example of the Metaphysics and the Analytics, tells us about the constant effort to renew and to improve the translations as well as about the response of the readers. Thus the Arabic translations represent a significant material link between the civilisation of Ancient Greece and the Medieval Islamic and Latin world.

Key words

Arabic translations of Greek philosophy, Syrian translators, Arabic biographical sources, Ḥunain ibn Ishāq, the Philosophical school of Baghdad